

الشيخ الرئيس
أبو سينا
حسين بن عبد الله

(٣٧٠ - ٤٢٨ هـ.ق)

الفقار

سرشناسه: ابن سینا، حسین بن عبدالله، ۳۷۰ - ۴۲۸ ق. Avicenna
عنوان و نام پدیدآور: القانون فی الطب / الشیخ الرئیس ابن سینا، حسین ابن عبدالله؛ دراسة و تحقیق: نجفقلی حبیبی؛
قدم له: سید حسین نصر، غلامرضا اعوانی.
مشخصات نشر: همدان: بنیاد علمی و فرهنگی بوعلی سینا، ۱۳۹۷-
مشخصات ظاهری: ج: جدول.
شابک: دوره: ۲-۴-۹۴۶۵۸-۶۰۰-۹۷۸؛ ۹۰۰۰۰؛ ریال: ۹۱-۵-۹۴۶۵۸-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی: فیبا

یادداشت: عربی.

یادداشت: کتابنامه.

یادداشت: نمایه.

مندرجات: ج. ۱. فی الامر الکلیه من علم الطب

موضوع: پزشکی اسلام - متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع: Medicine, Islamic - Early works to 20th century

موضوع: داروشناسی - متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع: Pharmacology - Early works to 20th century

شناسه افزوده: حبیبی، نجفعلی، ۱۱ -

شناسه افزوده: نصر، سیدحسین ۱۳۱۲ -

شناسه افزوده: Hossein, Seyyed Hossein

شناسه افزوده: اعوانی، غلامرضا، ۱۳۲۱ -

شناسه افزوده: Aavani, Gholam Reza

شناسه افزوده: بنیاد علمی و فرهنگی بوعلی سینا

رده بندی کنگره: ۱۳۹۷ ۱۸۲ الف / ۱۸۲۸/۳ R

رده بندی دیویی: ۶۱۰

شماره کتابشناسی ملی: ۵۲۸۲۰۵۱

انتشارات بنیاد بوعلی سینا

حسین ابن عبدالله، ابن سینا

تصحیح انتقادی: دکتر نجفقلی حبیبی

مقدمه انگلیسی: ۱. دکتر سیدحسین نصر ۲. دکتر غلامرضا اعوانی

ناظر علمی بنیاد: دکتر حسین حاتمی

نظارت و پیگیری: توکل دارائی

طراح جلد: شهرام عظیمی

چاپ و صحافی: شرکت چاپ و انتشارات

نوبت چاپ: نخست - ۱۳۹۷

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

قیمت: ۹۰،۰۰۰ تومان

ISBN: 978-600-94658-5-9

9 786009 465859

همه حقوق مادی این اثر متعلق به بنیاد علمی و فرهنگی بوعلی سینا و محفوظ است.

هرگونه استفاده از کل یا قسمتی از این کتاب (از قبیل هر نوع چاپ، فتوکپی، اسکن، عکس برداری، نشر الکترونیکی، هر نوع انتشار به صورت

اینترنتی، سی دی، دی وی دی، فیلم فایل صوتی، یا تصویری و غیره) بدون اجازه کتبی از ناشر ممنوع است.

نشانی: همدان - میدان آرامگاه بوعلی سینا - بنای آرامگاه بوعلی سینا - بنیاد علمی و فرهنگی بوعلی سینا

www.buali.ir

info@buali.ir

تلفن: ۰۸۱-۳۸۲۶۳۲۵۰ - نمابر: ۰۸۱-۳۸۲۵۲۵۹۹

الشيخ الرئيس، حجة الحق، شرف الملك
ابو علي حسين ابن عبدالله، ابن سينا (٣٧٠ - ٤٢٨ هـ.ق.)
دراسة وتحقيق وتعليق: الدكتور نجفقلي حبيبي
قدم له: ١. الدكتور سيدحسين نصر ٢. الدكتور غلامرضا اعواني

النسخ التي اعتمدنا عليها في التحقيق

- مر: نسخة رقم ١٠٧٠ في مكتبة المرعشي بقم، ٥١٢ هـ.ق.
١: نسخة بدل والتصحيح في الراشي.
د: نسخة رقم ١٨٨٩ في مكتبة الخيرية بجامعة طهران، ٥٣٨ هـ.ق.
١د: نسخة بدل وللتصحيح في الراشي.
جم: نسخة رقم ١٥٢٤ في مكتبة مير الله اسطنبول، ٥٥٦ هـ.ق.
جم: نسخة بدل وللتصحيحات في خواش.
ص: نسخة رقم ٢٦٨٧ في مكتبة أباصوفيا باستنبول، ٦٢٧ هـ.ق.
ص: نسخة بدل وللتصحيحات في الحواشي.
مد: نسخة رقم ٦٢٦٨ في مكتبة مجلس الشوري الاسلامي بطهران، ٧٥٠ هـ.ق.
١د: نسخة بدل وللتصحيحات في الحواشي.
رم: النسخة المطبوعة بقم، ١٥٩٣ م.
ط: النسخة المطبوعة بطبعة حجرية بطهران، ١٢٩٦ هـ.ق.
١ط: نسخة بدل وللتصحيحات في الحواشي.
ن: نسخة رقم ٥٧٣١ نورعثمانية باستنبول، دون تاريخ الكتابة.
مج: نسخة رقم ٦٠٨٩ في مكتبة مجلس الشوري الاسلامي بطهران، ١٠٧٣ هـ.ق.
مل: نسخة رقم ٤٥٦٢ في مكتبة ملك بطهران التابعة لمكتبة العتبة الرضوية بمشهد، ١٨٠ هـ.ق.

الناشر: مؤسسة ابن سينا الثقافية والعلمية
الطبعة الأولى: ١٤٣٩ هـ.ق - ٢٠١٨ م.

العنوان: ايران - همدان - ساحة قبة ابن سينا - مؤسسة ابن سينا الثقافية والعلمية

www.buali.ir

info@buali.ir

تلفون: +٩٨٨١٣٨٢٦٣٢٥٠ فاكس: +٩٨٨١٣٨٢٥٢٥٩٩

جميع الحقوق والاقتباس والنقل والترجمة محفوظة للناشر.

الفهرس الإجمالي

١	مقدمة المصحح الفارسية
٤٥	مقدمة المصحح العربية
١	المقدمة [في تعريف الكتاب وتقاسيمه]
٢٥	الفن الأول - في حبّ اللب وموضوعاته من الأمور الطبيعية
٢٧	التعليم الأول في حبّ اللب وموضوعاته
٣٩	التعليم الثاني في أمكان
٤٣	التعليم الثالث [في الامتحان]
٦٧	التعليم الرابع [في الأخلاط]
٩٣	التعليم الخامس في الأعضاء
١١١	الجملة الأولى في العظام
١٦٣	الجملة الثانية من التعليم الخامس في العضل
٢٠٥	الجملة الثالثة في العصب
٢٢١	الجملة الرابعة في الشرايين
٢٣١	الجملة الخامسة من التعليم الخامس - في الأوردة
٢٤٧	التعليم السادس [في الأرواح والقوى والأفعال]
٢٤٧	الجملة في القوى والأفعال
٢٦٩	الفن الثاني - في تصنيف الأمراض والأسباب والأعراض الكلية
٢٧١	التعليم الأول [في الأمراض]
٢٩٧	التعليم الثاني [في الأسباب]
٢٩٧	الجملة الأولى في الأشياء التي تحدث عن سببٍ من الأسباب العامة
٣٧٩	الجملة الثانية في تعديد سببٍ لكل واحد من العوارض البدنية

٤٠٥.....	التعليم الثالث في الأعراض والدلائل
٤٤٥.....	الجملة الأولى في النبض
٤٨٣.....	الجملة الثانية في البول والبراز
٥٢٩.....	الفن الثالث - في حفظ الصحة
٥٣٩.....	التعليم الأول في التربية
٥٦٥.....	التعليم الثاني في التدبير المشترك للبالغين
٦٣٧.....	التعليم الثالث في تدبير المشايخ
٦٤٥.....	التعليم الرابع في تدبير بدن بدن ممّن مزاجه غير فاضل
٦٥٣.....	التعليم الخامس في الانتقالات
٦٥٩.....	الجملة من تعليم خامس في تدبير المسافرين
	الفن الرابع - في نصيب ، و نوه المعالجات بحسب الأمراض الكلية (يشتمل على
٦٧٧.....	ثلاثين فصلاً)
٧٩٥.....	الفهارس
٧٩٧.....	الفهارس العامة
٨٧٩.....	الفهارس الخاصة
٩٥٧.....	الفهرست المحتويات الكتاب

بسم الله الرحمن الرحيم

در اواسط سده ۱۴ میلادی قانون ابن سینا
داشت کاملاً به صورت انجیل پزشکی در می‌آمد.
جرج سارتن: مقدمه بر تاریخ علم، جلد ۳، بخش اول، ص ۲۳۲۸

۱- چرا بچگونه؟

مسئران محترم بنیاد علمی و فرهنگی بوعلی سینای همدان در آبان ماه ۱۳۸۹ ه.ش
تصحیح انتقادی کتاب قانون ابن سینا را به من پیشنهاد کردند. با توجه به اینکه تا
پیش از این قانون را همه اهمیتش با تصحیح انتقادی منتشر نشده بود، به پذیرش
پیشنهاد متمایل گشتم اما به لحاظ دشواری کار با تردید مواجه شدم. با برخی از
اساتید معظم مشورت کردم و راه‌گی با نظر مساعد مرا تشویق کردند. سرانجام با
علم به دشواری کار، با توکل بر یاری خدای متعال، عزم بر پذیرش این پیشنهاد جزم
کردم، به مطالعه منابع و تدارک مقدمات از جمله تهیه نسخ خطی قانون و منابع
مرتبط پرداختم^۱ و اکنون آن کوشش‌ها به صورت بضاعتی مزجات در قالب «تصحیح
انتقادی کتاب اول قانون» به محضر گوهرشادان معین تقدیم می‌شود. امید آنکه
مصحح را از راهنمایی‌های عالمانه خویش، بهره‌مند فرمایند

۱. بعد از چاپ بولاق ۱۲۹۴ ه.ق مصر و چاپ سنگی ۱۲۹۶ ه.ق تهران، در سال‌های جدید چاپ‌های
متعددی از القانون بخصوص در لبنان و از جمله چاپ إدوارد القش ۱۴۰۸ ه.ق لبنان که گرچه به لحاظ چاپ
و حروف و حواشی و تحقیقات توضیحی بهتر از چاپ بولاق است اما متن بر اساس چاپ بولاق است (هذه
الطبعة إعادة طبع لنسخة سبق طبعها بمطبعة بولاق) و جز آن، انجام شده است؛ اما هیچ کدام بر اساس تصحیح
انتقادی نیست و خطاهای فاحش در آنها دیده می‌شود. تنها تصحیح انتقادی چاپ مورخ ۱۹۸۱-۱۹۹۶ م دهلی نو
هند است که فقط بهتر از چاپ‌های لبنان است. چون در این مقدمه مجال نقد آن چاپ‌ها نیست از این موضوع
می‌گذرم.

۲. در این فاصله البته از طرف بعضی از محققان ایرانی بخش‌هایی از القانون تصحیح و منتشر شده است.

۲- زندگی و شخصیت ابن سینا: درباره ابوعلی حسین بن عبدالله ابن سینا ملقب به شیخ الرئیس، حجة الحق^۱، رئیس فلاسفه اسلام^۲، و سلطان العلماء^۳ (۳۷۰ - ۴۲۸ ه.ق/ ۹۸۰ - ۱۰۳۷ م^۴)، در طول بیش از هزار سالی که چهره در نقاب خاک کشیده است، دانایان ادوار مختلف چندان سخن نغز گفته‌اند که هرچه در این مقدمه بنویسم زیاده‌گویی است. لذا سخن کوتاه می‌کنم و به نقل سخن جرج سارتن که درباره ابن سینا گفته است: «جامع‌العلوم، فیلسوف، طبیب، ریاضی‌دان، منجم، پرآوازه‌ترین دانشمند اسلام؛ و یکی از مشهورترین دانشمندان همه ملت‌ها، کشورها، و اعصار» اکتفا و به ۱۰ سالی از زندگی او در آنچه به پزشکی و کتاب قانون مربوط است بسنده می‌کنم.

۳- آموزش پزشکی و استادان ابن سینا در طب

در رساله سرگذشت ابن سینا، نوشته عبدالواحد جوزجانی شاگرد ملازم او، از قول ابن سینا آمده است: در ایام جوانی که در موطن خود بخارا بودم، به علم طب علاقه‌مند شدم و به خواندن کتاب‌های دانش روی آوردم. و چون دانش طب از دانش‌های دشوار نبود، به زودی در آن سرآمد شدم، به گونه‌ای که فضیلت علم طب،

۱. عنوان «حجة الحق» برای ابن سینا در چهار مقاله عروضی سمرقندی، تألیف ۱۰۰۰ ه. در حدود ۵۵۰ ه.ق، به کار رفته است (چهار مقاله، تصحیح علامه محمد قزوینی با تعلیقات دکتر محمد معین ویراسته ایرج بهرامی، انتشارات زوار، چاپ اول، بهار ۱۳۸۸ ه.ش، ص ۲۰۹).

۲. این عنوان را ملاصدرا در مفاتیح الغیب، تصحیح نجفقلی حبیبی، انتشارات بنیاد حکم اسلامی صدرا، ج ۲، ص ۹۴۱، برای ابن سینا به کار برده است.

۳. این عنوان را جرج سارتن، در مقدمه بر تاریخ علم، ترجمه غلامحسین صدری‌افشار، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ سوم، تهران، ۱۳۸۸ ه.ش، ج ۲، بخش اول، ص ۸۵۰، برای ابن سینا به کار برده است.

۴. در باب تاریخ تولد و وفات ابن سینا اختلاف نظرهای نقل شده است؛ برای بررسی این موضوع رجوع شود به: جشن‌نامه ابن سینا، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۸۴ ه.ش، ج ۲، مقاله محمد شفیع از پاکستان، با عنوان «ملاحظات چند راجع به شرح حال شیخ الرئیس ابن سینا»، ص ۳۲. اما چون تاریخ (۳۷۰ - ۴۲۸ ه.ق) پذیرفته شده است از بررسی اختلافات خودداری کرده‌ایم.

۵. جرج سارتن، مقدمه‌ای بر تاریخ علم، ج ۱، ص ۶۹۴.

نزد من به تحصیل می پرداختند. من به بیماران رسیدگی می کردم و اسراری وصف ناپذیر از انواع معالجات به رویم گشوده می شد؛ در این ایام شانزده ساله بودم^۱. او پس از معالجه سلطان بخارا نوح بن منصور (حکمرانی ۳۶۶ - ۳۸۷ ه.ق) اجازه استفاده از کتابخانه سلطنتی را کسب کرد. شگفتی بوعلی سینا از آن کتابخانه در گزارش جوزجانی برجسته است: «کتاب‌هایی دیدم که حتی نام آنها هم به گوش بسیاری از مردمان نرسیده؛ و خود من، تا آن زمان ندیده بودم و پس از آن نیز ندیده‌ام»^۲. بنابراین، کاملاً می‌توان اطمینان یافت که ابن سینا به منابع مهم طب در آن کتابخانه دست‌یافت بوده است.

هر - بد که خود ابن سینا از حضور در مجلس درس هیچ طبیبی نام نبرده اما ابن ابی‌اصبیه^۳ نقل کرده است که شمس‌الدین خسروشاهی^۴ به او گفته است: ابن سینا در مجلس درس^۵ ابونصور حسن بن نوح قمری حاضر می‌شده است. همچنین به نقل او، ابن سینا از مجلس درس ابوسهل مسیحی جرجانی، در طب نیز بهره برده است^۶. هم به نقل او، ابن سینا نزد^۷ نائل^۸ و ابوسعید فضل بن عیسی یمامی طب آموخته است^۹.

۱. عیون الأنبياء، تحقیق دکتر نزار رضا، دار مکتبة الحیاء، بیروت، ص ۳۸.
۲. همان، ص ۴۳۹: «ورأيتُ من الكتب ما لم يقع اسمه إلى كثير من الناس فقط... رأيتُه من قبل ولا رأيتُه أيضاً من بعد».
۳. همان، ص ۴۳۵.
۴. اهل خسروشاه تبریز متوفی ۶۵۲ ه.ق، حکیم و طبیب، شاگرد برجسته فخر رازی (عیون الأنبياء، ص ۶۴۸).
۵. عیون الأنبياء، ص ۴۳۶. از ابن مسیحی، سه اثر مهم مشهور است یکی المائة (صد کتاب) که مکرر چاپ شده است. و در این تصحیح به آن استناد شده است و دیگری رسالة في إظهار حكمة الله في خلق الإنسان (نسخه ناقص، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ش ۴۴۷) و سه دیگر «الطب الکلی» ش ۸۸۰۵ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۶. در عیون الأنبياء، «نائل» آمده است.
۷. همان، ص ۴۵۸.

٤- تألیفات پزشکی ابن سینا

آثار طبی ابن سینا که در منابعی مثل عیون الأنباء فی طبقات الأطباء از آنها ذکر شده و نسخی از آنها در کتابخانه‌ها موجود است عبارتند از:

- ١- القانون که درباره آن مستقل بحث خواهیم کرد.
- ٢- الأرجوزة فی الطب که نسخ متعددی از آن موجود است^١. ابن رشد بر این أرجوزه شرح نوشته است^٢.
- ٣- الأدوية القلبية (مقالة تشتمل على أحكام الأدوية القلبية)^٣.
- ٤- تدارک الخطاء الواقع فی الطب (دفع المضار الكلية)^٤.
- ٥- نصائح ط^٥ (ارجوزة فی الوصایا الطبية) نور عثمانیه، ش ٤٨٩٤.
- ٦- الأغذية والأدوية (تألة فی الكلام علی الأغذية والأدوية). ایاصوفیه، ش ٤٨٤٩.
- ٧- الباه (مسألة لیه) (حل مسائل بعض الأكابر). نور عثمانیه، ش ٤٨٩٤.
- ٨- العروق المفصودة - باص فیه، ش ٤٨٤٩.
- ٩- الرد علی مقالة الشيخ ابو الریحان الطیب (مقالة الشيخ فی الرد علی المقالة التي للشيخ أبي الفرج رسالة فی الطب). دانشگاه استانبول، ش ٤٧١١.
- ١٠- رگ شناسی (به فارسی) با تصحیح استاد محمد مشکوة، چاپ ١٣١٧ هـ. ش و ١٣٣٠ هـ. ش و نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، ش T١٣٧٣.
- ١١- أرجوزة الشيخ فی الطب (١٥ بیت عربی و ...).
- ١٢- الفصول الطبية (فصول مستفادة من مجلس الشيخ - رسالة فی الطب). احمد ثالث، ش ٣٤٤٧.
- ١٣- سئل الشيخ فی استعمال ماء الهندباء غیر مغسول. احمد ثالث، ش ٣٤٤٧.

١. این اثر در کتاب «من مؤلفات ابن سینا الطبية» با تصحیح دکتر محمد زهیر الباناء، از انتشارات دانشگاه حلب، ١٤٠٤ هـ. ق چاپ شده است و نیز با تصحیح نجفقلی حبیبی در مجموعه سالک حکمت (یادنامه دکتر غلامرضا اعوانی، ص ٢٠١ - ٢٩١) چاپ ١٣٩٢ ش.

٢. نسخ خطی اسکوریال، ش ٨٠٣ به نقل از پاورقی جالینوس الصناعة الصغيرة، تحقیق دکتر محمد سلیم سالم، مصر ١٩٨٨ م، ص ٨.

٣. این رساله نیز در مجموعه «من مؤلفات ابن سینا الطبية» چاپ شده است.

٤. این رساله نیز در آن مجموعه چاپ شده است.

- ۱۴- حفظ الصحة. نور عثمانیه، ش ۴۸۹۴ / مجلس شورای اسلامی، ش ۱۲۱۹.
- ۱۵- دستور طبي من كلامه. احمد ثالث، ش ۳۴۴۷.
- ۱۶- رسالة الكيمياء (الإكسير، أمر مستور الصنعة). احمد ثالث، ش ۳۴۴۷.
- ۱۷- فضائل الشراب وسياسة البدن. اياصوفيه، ش ۴۸۴۹.
- ۱۸- في تشريح الأعضاء (به فارسی). حميده، ش ۱۴۴۸ که به احتمال قوی از ابن سینا نیست.
- ۱۹- مسألة طيبة بين الشيخ وأبي الفرج. تاريخ کتابت ۵۷۷ هـ. ق. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، فيلم ش ۲۳۰.
- ۲۰- جائج الحكماء لإسکندر. نور عثمانیه، ش ۴۸۴۹.

۳- شاگردان ابن سینا پزشکی

چنانکه از قول ابن سینا نقل شده است او در جوانی در بخارا شاگردانی در طب تربیت کرده است و در اوج علمی، رهمان نیز، مسند تدریس داشته است. دو گزارش از تدریس ابن سینا و نام شاگردانش در دسترس است یکی به نقل جوزجانی که در عیون الأنباء آمده است و دیگری به نقل نظامی عروضی در چهار مقاله که عبارتند از کیا رئیس بهمنیار و ابومنصور بن زیله و جرجانی و سلیمان دمشقی و باکالیجار و ابوعبدالله فقیه معصومی^۱. در گزارش نظامی چند تفایات اساسی با گزارشی که از جوزجانی نقل شده است^۲ وجود دارد: یکی آنکه در گزارش نظامی نام برخی از شاگردان خاص ذکر شده است؛ دیگر اینکه جلسات درس، در ماهان بوده است و با استاد نماز صبح می خوانده اند؛ سه دیگر آنکه ابن سینا قبل از شروع صبح و پیش از آمدن شاگردان بخشی از الشفاء را تصنیف می کرده است؛ بر اساس این گزارش امکان بساط شراب و حضور مغنیان با تمام تشریفات آن، که در گزارش جوزجانی

۱. چهار مقاله، نظامی عروضی، تصحیح علامه محمد قزوینی با تعلیقات دکتر محمد معین، ویراسته ایرج بهرامی، انتشارات زوار، چاپ اول، بهار ۱۳۸۸ هـ. ش، ص ۲۲۲.

۲. رساله سرگذشت که تمام آن در عیون الأنباء نقل شده است: عیون الأنباء، ص ۴۴۱.

نقل شده^۱ وجود ندارد. گزارش عروضی سمرقندی با سنت علمی عالمان بزرگ و تدریس سحرگاهی که هنوز توسط برخی از اساتید حوزه‌های علمیه در ایران اعمال می‌شود، درست‌تر می‌نماید. پذیرش این نظر بدان معنی است که نوشته جوزجانی در عیون الأنباء فاقد اصالت است.

از بین شاگردان او کسانی چند در طب شهره‌اند:

۱- ابو عبد الله محمد بن يوسف شرف‌الدین ایلاقی که در حکمت و طب از شاگردان ابن سینا و از حاضران در مجلس درس او بوده است.^۲ از او مختصر القانون یا الفصول الإیلامیه معروف است و ظاهراً اولین اثری است که روی قانون انجام شده است.^۳

۲- ابوالقاسم عبد الرحمن بن علی بن احمد بن ابی صادق نیشابوری، معروف به ابن ابی صادق و ملقب به «بقراط انی» ابن ابی اصیبعه صحت این خبر را به تفصیل، توجیه و تأیید کرده است.

۳- ابو عبد الله فقیه معصومی، یکی دیگر از شاگردان بزرگ ابن سینا در طب است.
۴- ابن الذهبی، أبو محمد عبد الله بن محمد - اُردی، مؤلف کتاب الماء در لغات و اصطلاحات طبی. وی به قول ابن ابی اصمعه در سال ۴۶۶ هـ.ق در شهر بلنسیه در اندلس دار فانی را وداع گفته است.^۴ کتاب الماء از در این تصحیح، مکرر مورد استناد این بنده قرار گرفته است.

۱. عیون الأنباء، ص ۴۴۱: «وكان یجتمع كل ليلة في داره طلبة العلم، وكنت أقرأ لهم من القانون نوبة؛ فإذا فرغنا حضر المغنون على اختلاف طبقاتهم وهتء مجلس الشراب».

۲. عیون الأنباء، ص ۴۵۹ (ذیل اطباء بلاد عجم).

۳. بر آن شروحن نوشته‌اند و از آن جمله است شرح قرشی و شرح شمس‌الدین محمد بن محمود آملی که شرح مفصل او بر کلیات قانون مشهور است.

۴. همان، ص ۴۹۷. دکتر هادی حسن حمودی مصحح کتاب الماء، اثر مهم ابن الذهبی، در مقدمه خود به تاریخ ۱۴۱۶ هـ.ق/ ۱۹۹۵ م در لندن، بر اساس آنچه از متن کتاب الماء استخراج کرده توضیح داده است که او در ضحار عُمان متولد شده و از آنجا به عراق رفته و در بصره و کوفه و بغداد اقامت داشته و سپس به ایران مسافرت کرده و در آنجا با ابوریحان بیرونی گفتگو کرده و به ابن سینا پیوسته است. گرچه زمان و مکان این پیوستگی روشن نیست اما از این که مکرر در کتاب خود از ابن سینا با عنوان «شیخنا العلامة» یاد می‌کند، ←

٦- تاریخ تدوین و تألیف قانون

به گزارش جوزجانی، ابن سینا قسمت اول قانون را (تقریباً پیش از سال ۴۰۶ هـ.ق و در سن ۳۵ سالگی)^۱ در گرگان نوشته است^۲ در نوشته جوزجانی هیچ گزارشی در مورد زمان و مکان تصنیف بقیه قانون وجود ندارد اما به احتمال قسمت دیگر را در اصفهان و ری، و سرانجام در همدان به پایان برده است. از عبارت ابن سینا در الشفاء، الطبیعیات، برمی آید که قانون را قبل از الشفاء نوشته است^۳.

به گفته جوزجانی، ابن سینا تصمیم داشت بسیاری از تجربیات پزشکی خود را که در جربا، معالجات کسب کرده بود، در کتاب قانون بیاورد و حتی بخشی از آنها را در چند جزء نوشته بود؛ اما این یادداشت‌ها قبل از این که قانون به پایان برسد، از میان رفت. با رجوع ان گزارش، در نوشته جوزجانی کتاب «الحواشی علی القانون» در شمار آثار ابن سینا ذکر شده است^۴.

٧- منابع قانون

از بررسی متن قانون و کتب مهم قبل از آن معلوم می‌شود ابن سینا علاوه بر ارسطو و جالینوس که مکرر از آنان نام برده، از آثار حنین بن اسحق^۵، محمد بن زکریا رازی (کتاب الحاوی)، ابوسهل مسیحی^۶ (کتاب المائة)، علی بن عباس اهوازی (کتاب کامل الصناعة) و آثار ابوالحسن قمری بهره برده است. در مواردی از «خوز» که

← و به شدت تحت تأثیر تعالیم استاد بوده است و از آنچه در این کتاب از ابن سینا نقل کرده که در آثار مهم ابن سینا نیست، معلوم می‌شود مطالبی است که حضوراً از او شنیده و دریافت شده است.

۱. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر موسوی بجنوردی، ج ۴، ص ۲۹، نوشته دکتر شرف‌الدین شرف.

۲. عیون الأنباء، ص ۴۴۲.

۳. الشفاء، الطبیعیات، کتاب النبات، آخر فصل ۱: «علی ما یسئلنا کلّ البسط فی کتابنا الکبیر فی صناعة الطب».

۴. همان، ص ۴۴۲.

۵. حتی ابن ابی‌اصیبه در شمار آثار ابن سینا «تعالیق مسائل حنین فی الطب» را ذکر کرده است. عیون الأنباء، ص ۴۵۸.

۶. در ص ۳۷۰ کتاب حاضر، از او به «بعض المحذلقین» تعبیر کرده است.

ظاهراً به صاحب‌نظران طبی خوزستان که مصداق روشن آنان پزشکان جندی‌شاپورند، اطلاق می‌کند، یاد کرده است. گاهی از هندیان مطالبی آورده است. وی به صورت محدود از «یهودی» که مقصود ماسرجویه یهودی مترجم کتاب اهرن از سریانی به عربی است یاد کرده است، این یهودی همان است که زکریای رازی مکرر در الحاوی به نقل از او مطالبی آورده است.^۱ ابن‌سینا معمولاً سخنانی را که مورد اعتنای او نبوده بدون نام و به صورت «گفته شده» یا «گفته‌اند» نقل کرده است و به نظر می‌رسد آنچه از حاصل تجربیات خود در قانون آورده است، از آنچه از دیگران نقل کرده، کمتر نیست، هر چند منقولات از دیگران نیز، با سازماندهی و نظم علمی و تقریر محققانه خود از سامان یافته است. در این معنی به سخن عروضی سمرقندی در چهار مقاله اکتفا می‌کنم نه ذکر آن است: «اگر طبیبی بخواهد که از مطالعه کتب طبی مستغنی باشد به «فوس»^۲ کاپی کند، و هر که را مجلد اول قانون معلوم باشد، از اصول علم طب و کلیات آن، هیچ چیز پوشیده نماند».

ابن‌سینا در القانون در نقل مطالب دیگران اغلب از روش استنادی علمی پیروی کرده است: به صراحت نام صاحب آن نظر را ذکر کرده یا عبارت را به گونه‌ای تنظیم کرده که مشخص است که سخن از دیگران است. مثلاً در مواقعی برای بیان نظر خود در مقابل نظرهای دیگر با عبارتی از جمله «أقول» انتساب آن را به خود ابراز کرده است از جمله در ص ۱۰۲، سطر ۷ در قبلا نظر جالینوس. و در مبحث اعضا (ص ۱۰۳، سطر ۱۵) گفته است: «وهذا القول يخلفه أبقلياً، بل كثيراً قول جالينوس». و در آخر مبحث عضلات (ص ۲۰۳، سطر ۱۰) گفته است: «فمنها عضل عشر قد فأت المشرحين وأول من عرفها جالينوس». در ص ۳۷۱ - ۳۸۳ مسخرات را در ۱۸ مورد و مبردات را در ۲۲ مورد دسته‌بندی کرده و در هر دو مورد بدون رد یا قبول نقل می‌کند که جالینوس آنها را به ترتیب در پنج و شش جنس دسته‌بندی کرده است. گاهی مطلبی که برای خود او روشن نبوده بدون هیچ اظهارنظری نقل کرده است از جمله در ص ۶۰۲: «قال أصحاب التجارب من أهل

۱. عبون الأنباء، ص ۲۳۲ - ۲۳۴.

۲. چهار مقاله عروضی، همان، ص ۲۰۶.

الهند وغيرهم». اما وقتی نظری را نمی‌پسندد با صراحت رد می‌کند از جمله در ص ۷۰۸ مطلبی را از قول جالینوس نقل می‌کند، و بعد می‌نویسد: «هذا القول ليس بسديد». و خلاصه، بدون آنکه مرعوب هیچ نظری شود آن را تایید یا رد کرده است. نقدهای او عموماً صریح و مستدل است. حتی در مورد خود نیز همین انصاف را رعایت کرده است. مثلاً در ص ۷۹، درباره صفرای کرائی و زنجاری می‌گوید: این نظر من درباره این دو تخمینی است.

۸. سیاق علمی قانون در جهان و ترجمه‌های آن

جرج سارتن، در باب قانون و اهمیت و جایگاه آن چنین گفته است: قانون به خاطر کمال دوری و انزاش ذاتی‌اش، تا شش قرن در رأس قرار گرفت^۱. از نیمه دوم سده سیزدهم میلادی، می‌توان نفوذ مستقیم و غیرمستقیم معلومات کلی قانون را پذیرفت^۲. وی در جای دیگری در باب قانون گفته است: «این را در مورد قانون ابن سینا می‌بینیم که در قلمرو مسیحات تا اعصار جدید و در کشورهای اسلامی تا دیروز یا حتی امروز در حکم کتاب درسی پزشکی بود»^۳.

گزارش پروفیسور زایانچکوسکی در سخنرانی جشن نامه ابن سینا در ۱۳۳۳ ه.ش در تهران^۴ با عنوان آثار ابن سینا در لهستان، دقیقاً سبید نوشت جرج سارتن است. به گفته او، در لهستان، آثار پزشکی ابن سینا را دانشجویان برای تحصیل، و دانشمندان برای تحقیق، و پزشکان برای معالجه بیماران مورد استفاده قرار می‌دادند. از این گزارش‌ها کاملاً روشن گردید که قانون یک کتاب درسی بوده است. گزارش دیگری هست که نشان می‌دهد در قرن شانزدهم میلادی با شروع تحولات جدید در پزشکی و بخصوص جراحی، به تدریج مخالفت با حضور علمی قانون آغاز می‌شود. مثلاً باراسلسوس از

۱. مقدمه بر تاریخ علم، ج ۱، ص ۶۹۵.

۲. همان، بخش اول، ج ۲، ص ۸۵۰-۸۶۰.

۳. همان، بخش اول، ج ۲، ص ۸۶۸.

۴. جشن نامه ابن سینا، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۴ ه.ش، ج ۲، ص ۳۰۸-۳۱۵.

پیشگامان رهایی از آموزش‌های قدیمی و اعتقاد به برتری مشاهده و تجربه، استاد دانشکده شهر بازل سویس در ۱۵۲۷م در اقدامی نمادین کتاب قانون ابن‌سینا را در آتش فروزان پرتاب کرد و فریاد زد: «این کتاب را به داخل آتش پرت کنید زیرا فقط دیدن دود آن زیباست» و این خشم البته نشان از عمق تأثیر قانون در پزشکی اروپاست.

۹- چاپ قانون

پس از اختراع چاپ، قانون جزو اولین کتاب‌هایی است که چاپ می‌شود. جرج سارتن گفته است: «قانون در ۱۴۷۳م در میلان، ۱۴۷۶م در پادوا، و غیره، چاپ شده است و دست کم اندوه چاپ مقدم بر چاپ سده شانزدهم دارد».^۱

تاریخ چاپ قانون در رگه مشخصات چاپ‌هایی از کتاب قانون که در کتابخانه کنگره آمریکا نگهداری می‌شوند، به این شرح است: چاپ‌های ۱۴۷۵م، ۱۴۷۹م، ۱۴۸۵م، ۱۴۸۶م، ۱۴۹۵م، ۱۴۹۸م، ۱۵۰۱م، ۱۵۹۱م.^۲ از چاپ ۱۵۹۳م در ژنوا، که متن عربی است، نسخه‌هایی در ایران موجود است و در تصحیح متن قانون با علامت «رم» که در پاورقی‌ها مشخص است، مورد استفاده این بنده بوده است.

۱۰- منتقدان ابن‌سینا در باب قانون

شخصیتی چون ابن‌سینا همچنان که طرفداران بزرگی دارد، منتقدان و مخالفان متعددی نیز دارد. من در این قسمت به مخالفان عمومی او نمی‌پردازم بلکه به آنچه به قانون و پزشکی مربوط است مورد نظر است. یکی از منتقدان ابن‌سینا، ابن‌نعمان مصری است که در مقدمه کتاب خود، «التصریح بالمکنون فی تنقیح القانون» چند نقد بر

۱. کتاب تاریخ مصور پزشکی جهان از کهن‌ترین روزگاران تا دوره معاصر، تألیف دکتر ولی‌الله محرابی، ۱۳۹۰هـ. ش، ج ۴، ص ۱۵۵۵.

۲. همان، ج ۲، بخش اول، ص ۱۱۸۲.

۳. این اطلاعات توسط سرکار خانم هما افراسیابی در اختیار من قرار گرفت، از ایشان تشکر می‌کنم.

۴. نسخه خطی، ش ۲۴۹۳ کتابخانه ولی‌الدین، ورق ۴، بر مبنای لوح فشرده (C.D.).

این سینا وارد کرده است: ابتدا خطاب به آن شخص که شرح خود را برای او نوشته می‌گوید: وقتی در باب کتاب قانون با من گفتگو می‌کردی، قضیه ابوالعلاء بن‌زهر طبیب اندلسی^۱ را گفتم که تاجری از اهل حلب نسخه‌ای از قانون از عراق به عنوان هدیه به او داد و او پیش از این، قانون را ندیده بود. چون در آن نگرست نکوهش کرد و کاغذهای سفید آن را برای نوشتن نسخه برای بیماران پاره کرد و کتاب را در کتابخانه خود جای نداد.

و نیز به تو گفتم که عده‌ای بر آنند که این کتاب برای آموزش طب به مبتدیان مناسب نیست، به چند جهت: یکی آنکه دارای عبارات حاشیه‌ای و معانی فلسفی است. دیگر اینکه مؤلف آن، در عبارت‌پردازی اختصار شدید را برگزیده است و دلالت بر بسیاری از معانی را به اشاره و ایماء وانهاده است. سه دیگر آنکه در این کتاب مطالب قابل انتقادی است که اگر رها شود، ذهن مبتدی بر آن خطاها سامان خواهد یافت؛ و اگر آن مطالب توضیح داده شود در امر تعلیم درست نیست و عمر متعلم برای آموختن مطالبی که برای ضروری نیست تباه می‌شود. چهارم آنکه تو به توهم تصور کرده بودی که مؤلف، نوشته خرد را بازبینی و بازنویسی نکرده، و این توهم از اینجا ناشی شده است که در جاهایی از آن، مطالب بی‌اساس یافته‌ای، و در جاهایی تصحیف و آشفته‌گی و تحریف. ابن جُمَیْع در قسمت اول کتاب خود ضمن پاسخ به رفتار ابن‌زهر در دورانداختن کتاب قانون، پس از تیرش سخنان منتقد، گفته است: قانون در عین ایجاز و اختصار و حسن تألیف، زردب و آسانی دستیابی به آنچه باید دست یافت، مشتمل بر اصول و قوانین طبی است و در میان کتاب‌های بزرگ طبی هیچ کتابی نیست که در این جایگاه باشد. و این یک اعتراف بزرگ است بر فضل قانون از یک منتقد. ابن جُمَیْع در باب ورود قانون به مصر و کوشش‌های خود او برای به دست آوردن نسخه منقح از آن به تفصیل سخن گفته است.^۲

۱. برای شرح حال او: عیون الأنبیاء فی طبقات الأطباء، ذیل اطباء بلاد مغرب، ص ۵۱۷.

۲. ابن جمیع می‌گوید: در باب بازنویسی نکردن کتاب توسط مؤلف و وجود غلط‌های عبارتی، طرفداران ابن سینا هم این اشکال را گفته‌اند. بعضی هم بسیاری از آنها را به نسخه‌پردازان نسبت می‌دهند، اما اشکالاتی ←